

HET VERHAAL VAN DE BODEM

Archeologisch onderzoek in Sobibor vult informatie over de Holocaust aan

Decennialang vertolkten voornamelijk schriftelijke bronnen de geschiedenis van de Holocaust. Vanaf het begin van de 21e eeuw kwam door archeologisch onderzoek het verhaal van de bodem erbij. Het blijkt in tal van opzichten bij te dragen aan onze kennis van de verschrikkingen van de Holocaust.

Ton van Toutert is geschiedenisdocent aan het Christelijk Lyceum in Veenendaal.

In het najaar van 1944 komt Vasili Grossman, speciaal correspondent in dienst van het Rode Leger, aan in Treblinka, een nazivernietigingskamp ten noordoosten van Warschau. De SS had op bevel van Heinrich Himmler, Reichsführer van de SS, geprobeerd alle sporen van het geïsoleerd gelegen kamp uit te wissen. Soldaten van het Rode Leger spoorden direct na de bevrijding van Treblinka zo'n veertig overlevenden op. Veel van hen hadden zich verscholen in de naaldbossen, in de nabijheid van het kamp. Grossmann (1905-1964),

een Oekraïense Jood wiens moeder vermoord was door de nazi's, interviewde de gevangenen, evenals een aantal plaatselijke Poolse boeren. De gevangenen, bij wie de verschrikkingen nog vers in het geheugen lagen, getuigden van de omstandigheden van leven en dood in Treblinka. Het verslag, een nauwkeurige weergave van deze gesprekken met als titel *De hel van Treblinka*, publiceerde Grossman in november 1944 in het tijdschrift *Znamja*. Het artikel zou later worden aangehaald bij de processen in Neurenberg.

Philip Mechanicus (1889-1944), een Amsterdamse journalist, belandde op 7 november 1942 in door-gangskamp Westerbork. Vanaf 28 mei 1943 hield hij een dagboek bij waarin hij het dagelijkse leven in het kamp nauwgezet vastlegde. Op maandag 28 februari 1944 schreef hij de laatste bladzijde van zijn zorgvuldig en levendig geschreven ooggetuigenverslag dat hij de titel *In Depot* meegaf. Op 8 maart 1944 werd Philip Mechanicus op transport gesteld naar Bergen-Belsen. Op 12 oktober werd hij in Auschwitz doodgeschoten, ongeveer op hetzelfde tijdstip waarop de Russen Treblinka bevrijdden.

Gitta Sereny (1921-2012), een Engelse onderzoeks-journalist, sprak van april tot juni 1971 ongeveer zeventig uur met Franz Stangl (1908-1971), kamp-commandant van Treblinka en in 1970 tot een levenslange gevangenisstraf veroordeeld. De gesprekken gingen niet alleen over schuld, maar ook over hoe zijn carrière was verlopen en hoe Stangl dacht over zijn leven na de oorlog. Het waren diepgaande, moeizaam verlopende gesprekken waarin Sereny trachtte door te dringen in het denken en doen van haar gesprekspartner. Franz Stangl had erg veel moeite verantwoordelijkheid te nemen voor zijn daden. Pas aan het einde van de serie gesprekken erkende hij aarzeland, en zeker niet overtuigend, enige schuld aan de praktijken in Treblinka.

PRIMAIRE BRONNEN

Deze drie getuigenissen geven ieder vanuit een eigen positie een beeld van de Holocaust. Twee ervan zelfs tijdens de oorlog. Er was geen sprake van vervorming door de tijd, geen later door nieuwe informatie vaak onbewust aangevulde herinneringen. Getuigenissen genoteerd door een reporter die relevante ooggetuigen ondervraagt, door een slachtoffer die zelf getuige is geweest en door een onderzoeksjournalist die in gesprek gaat met een dader. Het zijn ten diepste primaire bronnen. Historici hebben de intentie een betrouwbaar beeld

De funderingen van een van de gaskamers in Sobibor.
Foto: Ivar Schute.

'WAT IS DE WAARDE VAN EEN VERTOLKT VERLEDEN ALS HET GEEN BETROUWBARE WEERGAVE IS VAN HET REËLE VERLEDEN?'

te geven van het verleden en proberen met behulp van bronnenkritiek dat beeld te realiseren. Controleerbare feiten spelen daarbij een belangrijke rol. Historici zijn immers geen fictieschrijvers. Wat is de waarde van een vertolkt verleden als het geen betrouwbare weergave is van het reële verleden? Dat geldt voor alle historische onderwerpen, maar zeker is het belangrijk voor de geschiedenis van de Holocaust waarvan de implicaties – morele, ethische, religieuze, psychologische – veel verder reiken dan veel andere historische gebeurtenissen. ►

Boven: De Poolse archeoloog Wojciech Mazurek geeft aanwijzingen.

Onder: De waterput in het deel van het kamp waar de dwangarbeiders hun barakken hadden ('Kamp 1'). Beide foto's: Ivar Schute.

Bovendien is er nog steeds een generatie slachtoffers, maar ook een tweede generatie slachtoffers in leven voor wie deze geschiedenis niet afgesloten is. Het is een in veel opzichten nog levende geschiedenis en het raakt velen nog dagelijks.

KAPPERSBARAK

Totdat met archeologisch onderzoek werd begonnen aan het begin van de 21e eeuw vormden schriftelijke bronnen de voornaamste bronnen voor onze kennis over de Holocaust. Behalve ooggetuigenverslagen, waaronder nu prominent het IWitness Project van Steven Spielberg, zijn dat ook tal van andere bronnen. Monografieën (waaronder *Vernietigingskamp Sobibor* van overlevende Jules Schelvis die onlangs op 95-jarige leeftijd overleed), overheidsdocumenten, geschreven orders, kaartmateriaal van kampen en de omgeving getekend door daders en overlevenden, maquettes van kampen gemaakt door overlevenden, foto's en filmmateriaal, veelal van daders. Maar ook levende getuigen

vormen een belangrijke bron voor onze kennis van de Holocaust.

Holocaustarcheologie gaat niet aan deze bronnen voorbij, ze vormen een belangrijk startpunt voor archeologisch onderzoek en worden naast vondsten uit het bodemarchief gelegd. Op die manier worden deze bronnen geverifieerd. Zo kan er enerzijds op aanwijzing van overlevenden door archeologen gezocht worden op de opgravingsplek, anderzijds kan een opgraving het geheugen van een overlevende dusdanig prikkelen dat deze zijn verhaal ter plekke opnieuw kan herinneren, maar soms ook aanpassen, zodat het concrete verhaal van de opgravingsplek completer wordt. 'Getuigenissen worden getoetst. Niet om aan de waarde van die getuigenissen iets af te doen, integendeel. Het is echter wel belangrijk de resultaten van opgravingen ter plekke en de getuigenissen daarover met elkaar te vergelijken. Op die manier ontstaat er een vollediger beeld,' aldus de Poolse archeoloog Wojciech Mazurek. Ivar Schute, een archeoloog die zich – naast zijn reguliere werkzaamheden voor RAAP, een adviesbureau voor archeologie – een aantal maanden per jaar bezighoudt met archeologische opgravingen in vernietigingskamp Sobibor, ontmoette in september 2014 overlevende Philip Bialowitz op de fundering van de gaskamers van Sobibor. Bialowitz werkte in de kappersbarak waar hij vrouwen kaalschoor voordat ze de gaskamer ingingen. Hij zag bij de ontmoeting met Schute de gaskamers voor het eerst. Immers, niemand die in de directe nabijheid van de gaskamers werkte, overleefde het. Bialowitz situeerde, tijdens gesprekken met Schute, de kappersbarak op drie verschillende plekken in het kamp; exact wist hij het niet meer. Bialowitz wilde overleven in de toenmalige verschrikkelijke omstandigheden, zijn ervaringen heeft hij niet direct kunnen opschrijven. Op het moment van het gesprek met Schute haperde zijn geheugen. Een belangrijke taak van archeologen is de infrastructuur van de moordplek blootleggen. Getuigen geven op allerlei manieren waardevolle aanwijzingen, maar met de opgravingen worden ze geverifieerd – soms bevestigd, een andere keer aangepast.

ARCHEOLOGISCHE SPOREN

Als de laatste overlevenden er niet meer zijn, vormen – naast de eerder genoemde bronnen – de opgegraven overblijfselen de laatste tastbare bronnen van de Holocaust. In zekere zin functioneert Schute als forensisch onderzoeker. 'De grond zit barstensvol sporen,' aldus Schute. In feite vormt iedere verkleuring in de gele zandlaag van Sobibor een archeologisch spoor. Het is een project van zoeken en tasten, laag voor laag wordt de bodem

met de hand afgegraven door archeologen en zo'n 25 Poolse arbeiders. Graafmachines worden niet gebruikt. De archeologen ter plekke streven ernaar hun werkzaamheden af te ronden voordat de Poolse architecten het kamp opleveren als een gedenkplek. Omdat de archeologen steeds nieuwe ontdekkingen doen, is de definitieve inrichting van het monument vertraagd.

De plattegronden die overlevenden van Sobibor hebben gemaakt vertonen duidelijke verschillen. De stressvolle omstandigheden waarin gevangenen trachtten te overleven spelen daarbij onder meer een rol. Bovendien kunnen deze plattegronden nooit een volledige weergave geven. Zo bestaat er geen duidelijk beeld van Kamp 3 – de plek waar onder andere de gaskamers waren gelegen. Met het opgraven van delen van het kamp waar overlevenden niet geweest kunnen zijn, voeg je voor hen een nieuw hoofdstuk aan hun verhaal toe.

HIMMELFAHRTSTRASSE

Caroline Sturdy Colls, forensisch archeoloog, benadrukt dat Holocaustlandschappen geen normale fysieke landschappen zijn, het zijn landschappen waarin verschrikkelijke misdaden hebben plaatsgevonden. De taak van de archeologie is de moordplek in dat specifieke landschap ruimtelijk te vertalen: inzicht bieden in het kamp en de situering ervan. De geografische plek van het kamp geeft informatie over de infrastructuur van het moord-

proces. Sobibor lag en ligt vrij geïsoleerd. De wereld mocht geen getuige zijn van deze missie. Met het blootleggen en conserveren van de moordplek maken archeologen tevens de kamparchitectuur blijvend zichtbaar. Een architectuur die overeenkomt met die van andere vernietigingskampen als Treblinka. Ons historisch inzicht in de praktijk van het moordproces wordt erdoor vergroot. Tevens komen er op de opgravingsplek zaken uit de grond waarvan men tot voor kort het bestaan

'VANUIT DE PLEK VAN DE BARAK WERD EEN GRONDSPoor ONTDEKT VAN EEN TUNNEL DIE RICHTING DE KAMPOMHEINING LIEP, MAAR DEZE NIET HAD BEREIKT'

niet vermoedde. Ivar Schute lokaliseerde met de vondst van duizenden kogels en patroonhulzen een executieplek binnen de omheining: *Holocaust by bullits*. Daarnaast vonden de archeologen naast de gaskamers de resten van de barak van het Sonderkommando: een groep gevangenen die daar hun gruwelijke werk verrichtten en om de zoveel weken zelf in de gaskamer verdwenen.¹ Vanuit de plek van de barak werd een grondspoor ontdekt van een tunnel die richting de kampomheining liep, maar deze niet had bereikt. In 2003 heeft men op basis van toen beschikbare informatie een gedenkklaan, een verhard pad omzoomd door gedenkstenen met de namen van een aantal slachtoffers, aangelegd ►

① Sonderkommando's waren groepen van Joodse gevangenen die onder dwang moesten meehelpen met het moord- en vernietigingsproces tijdens de Holocaust.

Archeoloog Wojciech Mazurek toont vondsten aan een groep bezoekers. Foto: Ton van Toutert.

Vondsten uit de
waterput in Kamp 1.
Foto: Ivar Schute.

op de plek waar men de zogenaamde *Himmelfahrtstrasse* – de nazi's waren meesters in wrede eufemismen – vermoedde. In 2011 werd duidelijk dat de route van deze eenrichtingsweg naar de dood anders verliep. Het uitzicht op de gaskamer kreeg men op de oorspronkelijke route pas op het laatste moment. Een logische verklaring hiervoor is dat de nazi's paniek in de grote groep slachtoffers wilden voorkomen.

Ook heeft Schute de plek gevonden waar de laatste kostbaarheden met grof geweld en onder grote tijdsdruk door het Sonderkommando uit de monden van de slachtoffers werden gerukt: een plek met talloze gouden vullingen en tanden die waarschijnlijk in de haast van het moment zijn achtergebleven en nu getuigen van de moordpraktijk. De betekenis van de plek uitleggen op basis van de opgravingen ziet Schute als een belangrijke taak van archeologen. Vondsten in hun context vertellen het verhaal.

ZICHTBAAR TEKEN

Volgens een voorzichtige schatting werden in Sobibor zo'n 170.000 Joden vermoord, maar mogelijk waren dat er veel meer. Van de uit Nederland naar Sobibor gedeporteerde Joden – op basis van cijfers van het Rode Kruis 34.313 – hebben achttien de oorlog overleefd: vijftien vrouwen en drie mannen. Het kamp is één grote knekelplaats. De

zandgrond geeft haar geheimen prijs: botresten, kaakresten, gouden tanden, tandresten, kunstgebitten, haarkammetjes, glas, veel glas, vooral van brillen. Er zijn ook voorwerpen gevonden, zij het niet zo veel. Zo werd er een metalen etensbord gevonden dat bleek toe te behoren aan de 59-jarige Sara Mock-Hakker, een Joodse vrouw uit Den Haag. Dicht bij de gaskamer vonden archeologen trouwringen, waaronder een fraaie met de inscriptie 'Voorwaar, u bent voor mij apart gezet'. Ook bijzonder zijn de vondsten van een aantal naamplaatjes waarmee kan worden vastgesteld dat deze personen op die plek zijn vermoord. Het betreft plaatjes die mensen droegen toen ze het kamp binnenkwamen en die onbedoeld zijn achtergebleven. Een van de taken van Schute is de familie op te sporen en in te lichten dat er een spoor van een vermoord familielid is gevonden. Als sporen zijn uitgewist is het bijzonder dat na zoveel jaren de bodem een zichtbaar teken prijsgeeft van een familielid van wie men niets meer wist dan dat hij of zij de dood vond ergens in een ver vernietigingskamp. 'De archeologie als "materieel getuige",' aldus Sturdy Colls.

IDENTIFICEREN

Wat is de educatieve waarde van de archeologie naast al die andere bronnen die van de Holocaust getuigen? Wat archeologie niet duidelijk

Links: Gevonden naamplaatje van Eliazer Content, 24 jaar op het moment van zijn dood in Sobibor op 2 juli 1943. In mei 1940 had hij nog in het Nederlandse leger gediend. Midden: Een hangerje in de vorm van een davidsster met de initialen RN. Rechts: Trouwring met de inscriptie 'Voorwaar, u bent voor mij apart gezet'. Foto's: Ivar Schute.

kan maken, is hoe mensen deze duistere periode persoonlijk beleefden. Daarvoor moet je bij de persoonlijke getuigenissen zijn. De persoonlijke verhalen van direct of indirect betrokkenen maken veel indruk op leerlingen. Wat de archeologie wel mogelijk maakt, is dat je met leerlingen een plek kunt bezoeken. Dat kan in Nederland, in Westerbork, waar Ivar Schute ook opgravingen heeft verricht. De infrastructuur van de plek draagt al een duidelijke boodschap in zich, dat werd hierboven duidelijk. Een bezoek aan Sobibor met leerlingen is op dit moment nog niet goed mogelijk, maar dat zal waarschijnlijk niet al te lang meer duren – Auschwitz bezoeken is wel mogelijk. Voorwerpen vertellen bij zo'n bezoek, maar ook in de klas, het verhaal. Het is belangrijk dat docenten naast de algemene kennis die over de Holocaust gedeeld wordt, deze geschiedenis zo persoonlijk mogelijk maken. Dat kan door inleven mogelijk te maken, bijvoorbeeld met behulp van de gevonden voorwerpen. Leerlingen kunnen zich beter identificeren met overgebleven voorwerpen dan met grote aantallen slachtoffers. Het abstracte verhaal wordt daarmee inzichtelijk. Ook het kennismaken van de persoonlijke biografieën van slachtoffers kan bij-

dragen tot inleven. Het digitaal monument van de Hollandse Schouwburg dat de namen van slachtoffers bevat, uiteraard ook die van Sobibor, leent zich daar uitstekend voor.

WAARSCHUWING

Een doel van de archeologische opgravingen is datgene boven de grond te halen wat de nazi's probeerden te verbergen. De archeologische overblijfselen van de in allerijl door de nazi's verwoeste vernietigingskampen maken de Holocaust overduidelijk. De blootgelegde infrastructuur en de gevonden voorwerpen vertellen het verhaal van de bodem. Daarmee wordt informatie uit andere bronnen bevestigd, bijgesteld, maar in ieder geval aangevuld. Als overlevenden er niet meer zijn, fungeren opgravingsplekken als belangrijke referentiepunten van de Holocaust. Niet alleen als bezoekplekken, maar ook als waarschuwing aan de wereld: dit nooit meer! De opgravingen in Sobibor zijn belangrijk. Na Auschwitz zijn daar de meeste Nederlanders vermoord en uitgewist, enkele schaarse persoonlijke sporen daargelaten. De opgegraven architectuur van de vernietiging getuigt echter onmiskenbaar van de misdaad. ■

Een Poolse schoolklas legt bloemen bij het namenmonument op de gedenkplaats van Sobibor. Foto: Ton van Toutert.

